

„КОНЦЕПТ” ЯК КЛЮЧОВЕ ПОНЯТТЯ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Н.В. Таценко

У статті виявлено специфічні риси концепту як одиниці когнітивної лінгвістики, проаналізовано різні підходи до його тлумачення, встановлено функції концепту в процесі пізнавальної діяльності людини. Досліджено класифікацію концептів за ступенем узагальнення.

У рамках сучасної антропоцентричної парадигми виникла необхідність розглядати мову з точки зору її участі в пізнавальній діяльності людини. Вивченням процесів отримання, відображення та зберігання знань у мовних формах займається когнітивна лінгвістика. Коли йдеться про вищевказані процеси, а також про формування думки та оцінки оточуючого світу, й наступного отримання ними фізичної оболонки, ”тіла знака”, припускається одночасно існування різних форм їхньої репрезентації в мозку людини у вигляді певних структур свідомості. Такими структурами виступають концепти – ”кванти знання”, що зорієнтовані на відображення онтології світу у зв’язку з потребами соціальної дійсності [1, 22]. В руслі цих тенденцій сучасної лінгвістики і пропонується наша стаття, мета якої – виявити та детально охарактеризувати специфічні риси концепту як ключового поняття когнітивної лінгвістики.

У зв’язку з тим, що сучасна наукова думка не виробила єдиної дефініції феномена „концепт”, наведемо різні підходи до його тлумачення. У філософії та логіці він ототожнюється з „поняттям” на основі їхньої ідентичної ментальної природи. Проте найчастіше „концепт” і „поняття” розглядають як загальне і часткове. Іноді поняття трактується як синтез логічних і гносеологічних уявлень про об’єкт [2, 80]. Щодо опозиції концепт vs поняття принагідно зауважимо, що останнє виступає одиницею, яка дає інформацію про фрагмент знання, а концепт, крім того – і про сферу його вживання. Тому концепт у змістовому плані ширший від поняття, оскільки він відображає будь-які ознаки об’єкта, у той час як поняття завжди пов’язане лише з представленням набору необхідних і достатніх логічних ознак для його ідентифікації.

У загальному плані концепти розглядають як одиниці ментальних і психічних ресурсів нашої свідомості та тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини [3, 90]. Інші дослідники розглядають концепт як репрезент інформації – досвідно-енергетичного кванту, який надходить до свідомості людини у вигляді різного роду інформаційних енергем, із яких він формується [4, 259]. Ми погоджуємося з думкою М.М. Полюжина, що концепт є сукупним, категоризуючим знанням про дійсність, про її елементи й перспективи [5, 35].

Щодо його структури, концепт визначають як складну ментальну репрезентацію, утворену кількома каузально пов’язаними елементарними репрезентаціями, які, у свою чергу, формуються внаслідок первинної взаємодії людини із середовищем [6, 211], тобто концепт народжується як образ, але, просуваючись шаблями абстракції, поступово перетворюється з чуттєвого образу у власне розумовий. Такий принцип формування ментальної репрезентації знань про світ дозволяє розглядати концепт як “поглинаючу польову структуру” [7, 150], до якої входять різні аспекти знання і досвіду, у тому числі світоглядний, раціональний, емотивний, культурологічний.

Вчені зазначають, що концепти утворюють інформаційну базу мислення, певний концептуальний каркас свідомості, що уможливує подальший процес когнітивного опанування дійсності, вони складають той поняттєвий фонд, в якому містяться ресурси для здійснення мисленнево-мовленневої діяльності [8, 107]. Як одиниця пізнання світу концепт може мати різний ступінь інформативної насиченості, залишаючись при цьому цілісним утворенням, здатним поповнюватися, змінюватися і відображати людський досвід. На думку А.Вежбицької, концепт варіюється від

концепту-мінімуму до концепту-максимуму й енциклопедичного доповнення в залежності від ступеня пізнання об'єкта [9, 77].

Одні дослідники вважають концепти повністю вербалізованими [10], інші – частково вербалізованими [11]. Наявність вербалізованих і невербалізованих концептів пояснюється автономністю процесів мислення й вербалізації. Ми погоджуємося з останньою точкою зору, вважаючи, що тільки частина концептів отримують мовну інтерпретацію. Тим самим, знання про світ включають як вербалізовані, так і невербалізовані концепти, а сфера концептотворення не обмежується рамками мови. У мові зафіксовані лише найважливіші для людей поняття, мовні засоби необхідні не для існування, а для повідомлення концепту.

Однак, для лінгвістичного дослідження актуальним є вивчення вербалізованих концептів, з чим пов'язано активізацію пошуків у напрямку вивчення ролі концептів у дискурсивній практиці людини. В.М. Манакін визначає вербалізований концепт як одиницю етнокультурної інформації, що відображає світ національного сприйняття предметів і понять, позначених мовою [12, 23]. С.А. Жаботинська денотує його мінімальним “пакетом” інформації, репрезентованим в одиницях мови та мовлення [13, 5].

У нашій роботі ми трактуємо вербалізований концепт як різносубстратну одиницю когнітивної лінгвістики, що відображає знання і досвід людини та репрезентується у мові (такими одиницями є представлення, гештальти, поняття, що являють собою різні рівні розумової абстракції). Ми вважаємо, що однією з головних функцій концептів є інтерпретація отримуваних даних, тобто вербалізовані концепти репрезентують у мові зміст окремого кванту інформації про світ, надають можливість оперувати цим змістом у мовленні і зберігають цю інформацію у пам'яті. Один і той самий концепт може бути вербалізованим різними мовними засобами: лексичними, фразеологічними одиницями, граматичними засобами, текстами.

Варто констатувати, що концепти є результатом двох тенденцій: прагнення відобразити діалектичність світу, тобто відобразити світ таким, яким він є; і прагнення конструктивізувати світ з метою підпорядкування його волі і бажанню людини, тобто представити світ простішим, жорсткішим і детермінованим до такої міри, яка необхідна і достатня людині для вирішення практичних завдань.

Моделювання світу свідомістю демонструє протиставлення логічного та лінгвістичного, тобто концепту і значення. Лінгвісти й когнітологи розглядають їхню повну тотожність, відношення перетину значення й концепту чи включення першого до другого або активацію значення в концептуальній структурі залежно від контексту й ситуації. Звідси впливає протиріччя між обсягом значень одиниці у мові й мовленні: у мові значення тотожне концепту, у мовленні воно представлено лише актуальним фрагментом концепту за умови гасіння неактуалізованого. До цього питання дотичною є дискусія щодо можливості виділення в концепті не лише денотативного, а й конотативного компонентів (оцінок, емотивності, прагматичних складників) [14, 51].

Вчені розглядають значення як штучні знакові конструкції, які є додатковими культурними засобами організації розуміння. Значення закріплюють нормативний зміст знаків та мовних виразів, зафіксований у парадигматиці [15, 29]. Отже, концепт є одиницею лінгво-когнітивною, а значення – суто лінгвальною. Концепт як узагальнене, абстрактне знання про дійсність виступає своєрідною “робочою формулою” в пізнанні дійсності за допомогою мови. Концепт не тотожний значенню, він опосередковує зв'язок знака з річчю, яку він позначає.

Різницю між вербалізованим концептом і значенням можна проілюструвати за допомогою різних підходів до аналізу змістовної сторони мовного знаку. Незважаючи на те, що семантичний аналіз окремого слова виявляє точки зіткнення з його концептуальним аналізом, їх кінцеві цілі різні. Якщо перший націлений на експлікацію семантичної структури слова, виявлення денотативного, сигніфікативного та конотативного значень, що її реалізують, то концептуальний

аналіз постає як пошук тих загальних концептів, котрі підведені під один знак і визначають буття знаку як відомої когнітивної структури [16, 85].

На нашу думку, концепт – одночасно індивідуальне і загальне уявлення про дійсність. Таке розуміння зближує його з художнім образом, який охоплює у собі узагальнюючі і конкретно-чуттєві моменти. Але слід відзначити, що не можна сплутувати поняття концепту і поняття образу. Різниця між образом і концептом полягає, по-перше, у тому, що образ – це прямий “відбиток” дійсності, який ми одержуємо в результаті чуттєвого сприйняття, а концепт – це узагальнений, абстрагований відбиток, опосередкований розумовою діяльністю. По-друге, різниця між цими формами відображення дійсності полягає в тому, що образ – це неподільне відображення цілісного, а концепт – це розчленоване відображення спеціального як частини загального, відображення характеристик сутності предмета.

Вчені диференціюють концепти за ступенем узагальнення, розділяючи їх на конкретно-чуттєві образи, уявлення, схеми, прототипи, пропозиційні структури, фрейми, сценарії (скрипти), гештальти [17, 36]. Ми поділяємо вказану точку зору, але вважаємо за необхідне додати, що наведений перелік можна розглядати як окремі прояви одного концепту, що різняться ступенем зв'язку з досвідом сприйняття.

Найважливішою характеристикою концепту є його цілісність, завдяки чому він усвідомлюється як така оперативна одиниця нашої свідомості, якою людина оперує як гештальтом (вже зібраною одиницею, тобто готовим пучком ознак, думкою об'єднаних в одне ціле). Саме завдяки таким властивостям концепти (як і знаки) можуть замішати у розумовій діяльності структури (знань, поглядів та оцінок), які є різними за своїм об'ємом та складністю (від найпростіших образів до досить складно організованих фреймів), а головною їх функцією виявляється заміна.

Гештальти розглядають як цілісний образ, результат нерозчленованого сприйняття ситуації, недискретне, неструктуроване знання, розташоване поза категоріальними межами природної мови, але реконструйоване на підставі мовних засобів [18, 37]. Тим самим, ми розуміємо гештальт як основу схематичного структурування досвіду людини, зв'язку її перцептивної та розумової діяльності, формування категорій, ідеалізованих когнітивних моделей, сценаріїв та інших ментальних структур. Ефективність використання гештальтів у лінгвокогнітивних дослідженнях полягає в тому, що вони репрезентують структурний аспект семантики, з одного боку, характеризуючи концептуальні структури, а з іншого, - синтаксичні моделі, тобто можуть бути використані для опису структурного аспекту дискурсу та текстів у його складі.

Для впорядкування гештальтів пропонують класифікації, що ґрунтуються на різних принципах. З урахуванням використання для моделювання загальних аспектів концептів гештальти поділяють на сім груп – просторові, контейнерні, силові, єдності/чисельності, існування, ідентичності та шкали [19, 16].

До складу просторових гештальтів включені *верх – низ (up – down)*, *спереду – ззаду (front – back)*, *лівий – правий (left – right)*, *близько – далеко (near – far)*, *центр – периферія (center – periphery)*, *контакт (contact)*. До гештальтів, що виділяють аспекти *контейнера (container)*, віднесені *включення (containment)*, *усередині – зовні (in – out)*, *поверхня (surface)*, *повний – порожній (full – empty)*, *зміст (content)*. З гештальтами сили пов'язують *рівновагу (balance)*, *протидіючі сили (counterforce)*, *примус (compulsion)*, *перешкоду (blockage)*, *стримування (restraint)*, *забезпечення можливості (enablement)*, *відвернення (diversion)*, *притягання (attraction)*. Гештальти єдності/чисельності позначають *злиття (merging)*, *множину (collection)*, *поділ (splitting)*, *повторення (iteration)*, *частину – ціле (part – whole)*, *масу – лічливість (mass – count)*, *зв'язок (link)*. Гештальти групи існування включають *усунення (removal)*, *обмежений простір (bounded space)*, *цикл (cycle)*, *об'єкт (object)*, *процес (process)*. Гештальти *схожість (matching)* і *накладання (superimposition)* віднесені до групи ідентичності, а *гештальт шлях (path)* тлумачать як *шкалу (scale)* [19, 15].

А.П. Мартинюк розглядає гешталти у вигляді трьох базисних різновидів когнітивних структур: *предметної*, *подієвої* та *абстрактної*. Предметний гештальт функціонує як перцептивно сприйманий предметний образ, наданий індивіду у чуттєвому сприйнятті. Подієвий гештальт поданий денотатом дії (суб'єктної чи суб'єктно-об'єктної), що репрезентує ситуацію, яка містить одного чи кількох актантів. Абстрактний гештальт заснований на вивідному знанні чи уявленні про об'єкт [18, 39].

Відомо, що існують дві найбільш чітко виражені теорії щодо виникнення і природи концептів: теорія вроджених концептів і теорія поступового набуття людиною концептів і подальшого їх розвитку [20]. Дихотомія “природжені - набуті”, що так широко обговорюється в науковому світі, носить, на нашу думку, цілком відносний характер. Набуття потрібного досвіду, знання про зовнішній світ обумовлені рядом природжених властивостей людського організму, і інформація, яку ми сьогодні можемо розглядати як природжену, наприклад, орієнтація певним чином у просторі та часі, є значною мірою результатом набутого довготривалого досвіду людства.

Варто додати, що інтерпретаційне поле окремого концепту становить концептосфера. Об'єктивно це зумовлено природою поля, адже головною властивістю концептів є їхня неізоляваність, зв'язаність з іншими подібними структурами знання. Концепти створюються та інтерпретуються “на фоні” інших структур знань, займаючи різні рівні у концептуальній організації концептосфери. Її семантичні фрагменти характеризуються різним ступенем узагальненості і знаходяться один з одним у класифікаційних відношеннях, які створюють її неповторну структуру.

Будь-який концепт може висвітлюватися на тлі концептосфери, або її структурної одиниці – домену. Термін „домен” дослідники вживають у когнітивній семантиці для позначення сукупності знань, необхідних для розуміння концепту. Домен (*domain*) є сполучною областю концептуалізації – базою, відносно якої профілюється певна семантична структура [21, 25]. Зазначена структура виступає у ролі когнітивного контексту, або сукупності фонових знань, стаючи необхідною передумовою для оформлення змісту мовного знаку в процесі комунікації та подальшої найбільш адекватної інтерпретації цього змісту.

Таким чином, актуалізований у свідомості носія мови концепт може профілюватися на базі одного або декількох доменів, чи концептосфери. Вчені вживають різні терміни для позначення концепту і домену: Р.Ленекер – профіль (*profile*) і база (*base*) [22], Дж. Лакофф – концепт (*concept*) і ідеалізована когнітивна модель (*idealized cognitive model*) [23], але, на нашу думку, за різними термінами стоїть один і той самий принцип.

Деякі лінгвісти визначають домен (*domain*) як систему концептів, які співвіднесені таким чином, що для розуміння одного з них необхідно розуміти всю структуру, до якої він належить [24, 111]. О.І.Морозова вважає, що аналогом терміну домен у прагматиці, соціолінгвістиці, комунікативній і дискурсивній лінгвістиці, а також у ряді інших дисциплін, є термін „контекст” [25, 66].

Для інтерпретації значення лінгвістичного знаку необхідні знання, що відносяться, як правило, не до одного домену, а до цілого ряду. Їх сукупність Р.Ленекер називає „матрицею доменів” (*domain matrix*) [22, 152]. В основі організації „матриці доменів” полягає принцип, згідно якого домен, що є „безпосередньою царинною” (*immediate scope*) концепту, сам профілюється на фоні іншого домену. Повний об'єм знань, необхідних для розуміння концепту, називається Р.Ленекером “максимальною царинною” (*maximal scope*) [26, 49].

Матриця доменів є досить складною структурою, що об'єднує абстрактні та базові домени. Р.Ленекер називає домени, що безпосередньо пов'язані з людським досвідом, базовими (*base*), а всі інші – абстрактними (*abstract*) [22, 148]. У. Крофт та Д.А. Круз відзначають, що вирішення питання про те, які саме домени можуть бути

віднесені до базових (*base*), залежить від того, яка модель розуму та соціальної взаємодії лежить в основі підходу дослідника [21, 24]. У даному питанні ми згодні з позицією У. Крофта, згідно якої до числа базових доменів (*base domains*) входять “час” (*time*), “простір” (*space*), “матерія” (*matter*), “сила” (*force*), “каузація” (*causation*), “рух” (*movement*), “життя” (*life*), “розум” (*mind*), “значення” (*meaning*), “бачення” (*vision*), “слухання” (*hearing*).

Для позначення найтипівішого домену, відносно якого профілюється концепт, або характерної для нього безпосередньої царини, Дж. Лакофф запровадив поняття „ідеалізованої когнітивної моделі” (*idealized cognitive model*), визначаючи її як складну структуровану когнітивну репрезентацію фрагменту дійсності у свідомості людини з певним набором концептуальних складових та відношеннями між ними, яка „накладається” на деякі мисленнєві простори і передає їм свою структуру [23].

Ми розглядаємо ідеалізовану когнітивну модель як цілісний фрагмент знання на вищому рівні абстракції, певний загальний принцип, по якому будуються концептуальні системи в нашій свідомості, створений на базі опосередкованого культурно-обумовленого людського досвіду та для задоволення потреб людської діяльності в рамках певної культури. Деякі дослідники визначають ідеалізовану когнітивну модель як „фрейм”, котрий являє собою ідеалізований варіант світу, який просто не включає всі можливі реальні ситуації. Фрейми вимагають окремого аналізу, що може бути предметом нашого подальшого дослідження.

SUMMARY

The paper reveals the specific features of a concept as a unit of cognitive linguistics, various approaches to its interpretation are analyzed, functions of a concept in the process of human cognitive activity are established. Concepts classification according to the degree of generalization is examined.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Болдырев Н.Н. Антропоцентричность языка с позиций разных культур // Филология и культура: Материалы III-ей Междунар. научной конференции.– Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р.Державина, 2001. – Ч.1. – С. 15-20.
2. Кузнецов В. Поняття та його моделі // Філософська думка. – 1998. – № 1. – С. 61-80.
3. Кубрякова Е.С. Концепт. Концептуализация // Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Филологическ. ф-т МГУ, 1996. – С. 90-94.
4. Савенкова Л.Б. Языковое воплощение концепта // Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста: Материалы международного симпозиума. Волгоград, 22-24 мая 2003.: В 2-х частях. – Волгоград: Перемена, 2003. – Ч. 1.– С. 258-264.
5. Полужин М.М. Про теоретичні засади когнітивного підходу до дискурсивного аналізу // *Studia Germanica et Romanica*. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – Т. 1., № 3. – С. 32-42.
6. Кравченко А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка. – Иркутск: Издание ОГУП «Иркутская областная типография № 1», 2001. – 261 с.
7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
8. Сёмкина Н.А. Концепты и их связи в тексте // Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования. – Рязань: РГПУ им. С.А. Есенина, 2002. – С. 106-114.
9. Wierzbicka A. Lexicography and conceptual analyses. – Ann Arbor, MI: Karoma, 1985. – 368 p.
10. Jackendoff R. What is a concept? // Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantics and Lexical Organization. – Hillsdale, 1992. – 154 p.
11. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 271 с.
12. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – Киев: Знання, 2004. – 326 с.
13. Жаботинская С.А. Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования // Лінгвістичні студії. – Черкаси: Сіач, 1997. – Вип. 2.– С. 3-11.
14. Селіванова О.О. Теоретичні засади й дослідницькі можливості концептуального аналізу // *Нова філологія. Збірник наукових праць*. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007. - № 27. – С. 49-56.

15. Плуиунган В.А. О (бес)конечности языка // Типология и теория языка : От описания к объяснению: К 60-летию А.Е. Кибрика. – М., 1999. – С. 50-56.
16. Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова “память” // Логический анализ языка: Культурные концепты: Сб. науч. ст. / Отв. Ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1991. – С. 85-91.
17. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2001. – 123 с.
18. Маргинюк А.П. Метафора у структурі значення англословних вторинних номінацій чоловічої та жіночої референції // Нова філологія: Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007. - № 27. – С. 36-41.
19. Clausner T.C., Croft W. Domains and image schemas // Cognitive linguistics. – 1999. – Vol. 10, № 1. – P. 1-31.
20. Потапенко С.І. Мовна особистість у просторі медійного дискурсу (досвід лінгвокогнітивного аналізу). – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 360 с.
21. Croft W., Cruse D.A. Cognitive Linguistics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 356 p.
22. Langacker R.W. Foundations of cognitive grammar: In 2 Vol. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – Vol. I: Theoretical Prerequisites. – P. 50 - 161.
23. Lakoff G. Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind. – Chicago, L.: The University of Chicago Press, 1987. – 750 p.
24. Fillmore Ch. J. Frame semantics // Linguistics in the morning calm: Selected papers from the SICOL. – Seoul: Hanshin, 1982. – P. 111 – 138.
25. Морозова Е.И. Ложь как дискурсивное образование: лингвокогнитивный аспект: Монография. – Харьков: Экограф, 2005. – 300 с.
26. Langacker R.W. Grammar and conceptualization. – Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 2000. – p. 30-53.

Надійшла до редакції 11 грудня 2007 р.